
Я.Верменич**НАЦІОНАЛЬНА РЕФОРМА 20-30-х рр. В
УКРАЇНІ: ПІДСУМКИ, ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ, УРОКИ**

Еклектичне поєднання в політиці більшовицької партії уніфікаторських прагнень і "національної" риторики – феномен, політичне підґрунтя якого і досі до кінця не з'ясоване. Незважаючи на величезну кількість праць з проблем політики коренізації (українізації), чіткої відповіді на запитання про мотиви такого явного відходу правлячої партії від своєї централізаторської лінії в літературі немає. Що це було: природний пошук соціальної опори в пістрявому поліетнічному середовищі, вимушений хід під тиском опозиції чи свідомо сплановане ошуканство, розраховане на нейтралізацію національних еліт? Істина, очевидно, лежить десь посередині. Більшовики вміли маневрувати на грані підступності й цілковитого аморалізму. Але в умінні перехоплювати ініціативу, передбачати можливі ускладнення їм також не відмовиш. Власне, крутим поворотом була вся стратегія непу, в яку вписувалися і маневри "коренізації". У контексті лібералізаційних заходів нової економічної політики національна реформа постає як важлива ланка, призначенням якої була насамперед мінімізація небезпек, що впливали з необхідності управляти в поліетнічному, значною мірою ворожому середовищі.

Несподіваний зигзаг у національній політиці радянської влади неоднозначно сприймався в суспільстві, яке все ще перебувало під враженням трагедій громадянської війни. Одні пов'язували з ним надії на можливість бодай часткової реалізації національних прагнень українства, які не вдалося здійснити в часи Української революції. Інші вбачали у новому курсі маневр влади, розрахований на виявлення і знищення незгодних з централізаторським курсом. Треті вичікували, скептично оцінюючи можливість зміни мовних орієнтацій у такі короткі строки. Одне можна сказати напевне: байдужих не було. Надто несподіваним був поворот і надто невиразно проглядалися кінцеві цілі правлячої партії.

Нині, коли від періоду "українізації" нас відділяє три чверті століття, ці цілі достатньою мірою прояснені. Тимчасовий відхід більшовиків від уніфікаторського курсу був вимушеним тактичним кроком, продиктованим насамперед прагненням зміцнити свої позиції в оточенні якщо не до кінця ворожому, то збудженому й настороженому. Відновлюючи колишню імперію в картинному вигляді "Союзу республік", вони змушені були йти на серйозні

тактичні поступки і запозичували у своїх недавніх противників не тільки загальний дерусифікаційний напрям культурної політики, але й відповідну систему понять. Робилося це не лише для того, щоб зменшити небезпечний розрив між російськомовним партійним і державним апаратом та україномовним населенням, але і для рекламування демократизму радянської системи й афішування її прихильності до національних цінностей. Більшовики розраховували в такий спосіб не тільки вибити ідеологічну зброю з рук своїх противників, але й якось примирити закладену в фундамент нової союзної держави ідею федералізму із жорстким централізмом у практичній політиці.

Спущена згори національна реформа мислилася як тимчасовий захід, спрямований насамперед на зміцнення позицій правлячої партії у неспокійних регіонах, одним з яких була Україна. "Націоналізація" (термін Й.Сталіна) партійних і радянських установ не передбачала усунення з апаратів численних "назначенців" із центру, а виступала лише як засіб примусити їх оволодіти українською мовою і в такий спосіб стати ближче до людей, якими вони керували. Така "апаратна" українізація мала бути суто "косметичним" засобом і не зачіпала основ радянської кадрової політики. Водночас вона розглядалася як "козирна карта" в руках Сталіна і його оточення у боротьбі проти внутріпартійної опозиції.

Звичайним косметичним ремонтом апаратних фасадів і певними поступками іонаціональним елітам справа могла б і обмежитися, якби верхівкова національна реформа не стала об'єктом гострої політичної боротьби. Офіційний курс зіткнувся з жорстким опором великодержавницьких елементів у партії, рупором яких виступали насамперед представники троцькістсько-зінов'євської опозиції. Побачивши у новому курсі відступ від запозиченого більшовиками у Російській імперії "єдинонеділимства", великодержавники забили тривогу. Устами Ю. Ларіна, Г. Зінов'єва, В. Ваганяна, С. Діманштейна артикулювалося категоричне заперечення поступок національній культурі, "антипролетарській і антикомуністичній за своєю природою", стверджувалося, що українізація "допомагає петлюрівщині"¹.

З другого боку, верхівкова "коренізація" не задовольняла національні еліти, особливо тих їх представників, які влилися в КП(б)У з партії боротьбистів. У поступках влади вони побачили шанс для реалізації значно далекосяжніших національних прагнень, зокрема тих, що дістали свій вияв в ході недавньої Української революції. Не виходячи загалом із рамок дозволеного,

---

націонал-комуністи намагалися обстоювати широкий спектр національних цінностей, прагнучи якоюсь мірою компенсувати втрати, що їх зазнав український рух у 1919–1920 рр.

Таким чином, терміном "українізація" об'єднуються два протилежні за своїм спрямуванням потоки – директивний, ініційований згори процес пристосування апарату до вимог життя і рух за відновлення у правах української мови, розвиток української культури, що йшов знизу. Якщо зусилля центру спрямовувалися на стримування першого потоку, то другий завдяки масовій підтримці швидко виходив за відведені йому "культурні" рамки. Справа зайшла настільки далеко, що нарком освіти УСРР О. Шумський не побоявся прилюдно поставити перед Сталіним питання про недоцільність перебування на посту першого секретаря ЦК КП(б)У неукраїнця.

Такий розвиток подій правляча партія навряд чи могла передбачити. Фасадна "коренізація" потягла за собою справжній шквал націєвідроджувальних процесів. Усвідомлення неперехідної вартості національних цінностей, яке прийшло в часи національних революцій початку ХХ ст. і було витравлене жадливими катаклізмами громадянської війни, відродилося на новому історичному витку. Своєю активністю національно свідомі сили українського суспільства продемонстрували готовність протистояти шаленому тиску централізаторства, зберегти національне обличчя своєї землі. Лицемірство й демагогія Москви, яка довго робила вигляд, що не помічає протилежної спрямованості цих процесів, спричинилися до того, що вони обидва позначалися поняттям "українізація". Те, що і сьогодні цей парадокс не усунуто, стає на заваді зваженим оцінкам підсумків і уроків національної реформи.

Незважаючи на протилежні наміри центру і національних еліт, політика українізації об'єктивно виконувала консолідаційну функцію. Перше п'ятиріччя інтенсивного впровадження курсу на коренізацію сприяло поліпшенню політичного клімату в Україні і об'єднанню зусиль українців, що дотримувалися різних політичних орієнтацій, навколо ідей відродження нації. Особливо велике значення мало те, що на новий щабель піднісся рівень самоусвідомлення української нації, активізувався пошук шляхів національного самоствердження. Якщо до середини 20-х рр. комуністична ідея у свідомості української еліти явно превалювала над національною, то на ґрунті українізації були зроблені перші спроби з'ясувати їх співвідношення і накреслити шляхи національного розвитку в радянських рамках. Завдяки політиці

коренізації націонал-комунізм, який з 1919 р. існував як невиразна ідея неприпустимості ігнорування національного чинника в комуністичних перетвореннях, став оформленою течією опозиційної думки і набув державницького спрямування. М.Хвильовий гостро відчув потребу для української культури звільнитися від провінціалізму, жити “власним розумом”. Ліквідація рабської залежності культурного процесу від Москви і орієнтація на Європу уявлялися йому тим оптимальним шляхом, на якому забезпечується самотність національного розвитку.

Політика українізації дала можливість українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчувати значення мови, культури, традицій як факторів духовного розвитку нації. В літературі і мистецтві на весь голос заявила про себе нова генерація національної інтелігенції, зріс інтерес до національних традицій, фольклору, етнографії. У гострій полеміці викристалізувалося розуміння місця і ролі України в СРСР, в Європі, у світі.

В результаті здійснення національної реформи зросли суспільні функції української мови, яка стала мовою навчання, судочинства, офіційного діловодства. Мова, яка до революції фактично була під забороною і не мала розвинутої суспільно-політичної лексики, наблизилася до рівня високорозвинених мов світу.

Оскільки в ході українізації здійснювалася і програма забезпечення специфічних інтересів національних меншостей, ця політика сприяла гармонізації міжнаціональних відносин в республіці. Початковий всеобуч на Україні здійснювався більш як двадцятьма мовами. Вузи і технікуми, що працювали польською, єврейською, грецькою та іншими мовами, преса мовами національних меншостей не тільки полегшували меншинам доступ до культури, але й відігравали роль своєрідного моста між Україною і країнами Європи. Сприяла зміцненню авторитету України і та робота, яка велася серед українців, що компактно проживали поза її межами.

Окремо слід сказати про значення політики українізації у розв'язанні надто болючої для України проблеми соборності, збирання її роз'єднаних земель. Радянська влада відводила їй не лише роль своєрідної вітрини для колоніальних і залежних народів, але й прямого знаряддя для розв'язання своїх зовнішньополітичних завдань. Йшлося, насамперед, про завдання, яке було поставлене V конгресом Комінтерну – “державного виділення пригноблених

народів із складу Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини" і "з'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей в радянську робітничо-селянську республіку"². Але незалежно від намірів її організаторів політика українізації стала могутнім стимулом посилення тих об'єднувчих прагнень, які завжди жили в українському народі і дістали прояв в Акті злуки 22 січня 1919 р.

Особливо вражаючими були успіхи українізації в освітній і інформаційній сферах. Вже в кінці 1927 р. 77% учнів середніх шкіл України навчалися українською мовою, що приблизно відповідає тодішній питомій вазі українців серед населення республіки (80,1%). Українізація преси досягла у 1932 р. 87,5%³. Здійснювані в рамках індустріалізації модернізаційні заходи посилювали приплив етнічних українців із села у міста, що зумовило серйозні зміни у соціальній структурі населення. Кількість українців у складі КП(б)У зросла з 36,9% в середині 1925 до 58,2% в середині 1931 р.⁴

На фоні політики українізації відбувався бурхливий процес розвитку всіх форм і жанрів української культури, що дало змогу говорити пізніше про "розстріляне відродження". Імена М. Хвильового, М. Зерова, М. Куліша і десятків інших українських літераторів здатні були стати окрасою будь-якої національної літератури. Величезна робота була проведена у сфері унормування української мови; здійснення ряду лексикографічних проєктів дало змогу створити фахову термінологію практично для усіх галузей наукових знань. Одних лише термінологічних словників було видано майже три десятки.

Серйозним здобутком політики українізації став новий український правопис. У створенні його брали участь також галицькі науковці. Тенденція до відновлення правописних норм, зафіксованих у 1929 р., час від часу виявляється і у незалежній Україні. Щодо західної української діаспори, то вона і досьогодні користується "скрипниківським" правописом.

20-і роки стали справжнім "золотим віком" українознавства та історичного краєзнавства, якими у цей час серйозно опікувалася Всеукраїнська Академія Наук. На міждисциплінарних стижах виникали нові наукові напрямки, такі як політична географія, історична демографія, історія науки. Історично-філологічний відділ ВУАН виступав як сполучна ланка, яка давала можливість зосередити зусилля вчених Наддніпрянщини та Галичини навколо дослідження історичного минулого України. Великий актив ентузіастів-

---

краєзнавців робив здобутки науки надбанням широких верств народу.

Знаряддям українізації стало радіомовлення, яке щойно входило у побут. Радіомовлення українською мовою велось у 11 містах України. Найбільша в Європі кіностудія була збудована у 1927-1929 рр. у Києві. Культурна палітра України незмірно збагатилася фільмами, які прищеплювали повагу до національних цінностей і традицій – "Тарас Шевченко", "Микола Джеря", "Черевички" та ін. Кінофільм О. Довженка "Земля" через багато років міжнародне журі включило до списку 12 найкращих фільмів світового кіно.

Отже, наслідки українізації як у культурній, так і у соціальній сферах були загалом позитивні. Міста поступово ставали осередками української, а не російської ідентичності. В результаті міграцій у Харкові частка українців зросла між 1923-1933 роками з 38 до 50%, у Луганську – з 7 до 31%, у Дніпропетровську – з 16 до 48%, у Запоріжжі – з 28 до 56%. Частка українців у робітничому класі вперше в українській історії сягнула 55%⁵.

Одним з найнаочніших результатів політики українізації стала поява еліти – державно-партійної, господарської, культурної – з виразним національним відчуттям. Значна її частина стала носієм націонал-комуністичної ідеології, що гостро протиставила себе російському системоцентризму. Серед тих, хто формував українізаційний курс, було чимало вихідців із партії боротьбистів, що зазнала вимушеного саморозпуску у 1920 р. Численну групу тих, хто сприяв практичному проведенню українізації, становили і вихідці з Галичини, які повірили в серйозність намірів уряду і переїхали в УСРР. Новий напрям національної політики об'єктивно сприяв консолідації українського етносу, культурним контактам обох частин України.

Проте політичні наслідки українізації не були в усьому позитивними. Наскільки вона посилила поляризацію в українському суспільстві, переконливо показав М.Куліш у популярній комедії "Мина Мазайло". Члени однієї сім'ї по-різному ставляться до мовних нововведень, а головний герой п'єси над усе мріє розпрощатися із своїм "неблагозвучним" українським прізвиськом. В уста націоналіста дядька Тараса автор вкладає досить поширену уже в ті часи думку про те, що "їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було"⁶.

Далеко не однозначне ставлення в суспільстві до здобутків українізації пояснювалося насамперед тим, що, на відміну від українізації часів визвольних змагань, ці здобутки здебільшого досягалися не завдяки державі, а всупереч їй. Друга хвиля "українізації" відрізнялася від першої тим, що суспільству, незважаючи на великі зусилля, не вдавалося забезпечити дальший розвиток культури і освіти радянської України на природній, національній основі. Російська компартія і її обласна організація – КП(б)У діяли у повній відповідності з "Азбукою комунізму" Бухаріна і Преображенського, прирівнявши національне до націоналістичного й використавши гасло про самовизначення націй для того, "щоб добити націоналізм".

Саме тому реальні результати українізації виявилися значно скромнішими, ніж очікувалося. Нею були охоплені далеко не всі сфери суспільного і культурного життя, в різних регіонах ставлення до українізації було неоднаковим. Робоча мова на виробництві лишалася російською, процеси українізації надто слабо зачепили армію. Навіть вищі учбові заклади були українізовані лише на третину.

Суперечливий характер процесів українізації був зумовлений закладеним у фундамент радянської національної політики соціально-класовим підходом, намаганням правлячої партії зробити її інструментом перетворення індивіда у "класово випродукований людський матеріал" (М.Скрипник). Ідеологізація всіх сфер суспільного життя, політичне адміністрування у сфері науки і культури, активний пошук "вогнищ буржуазного націоналізму" неминуче повинні були звести нанівець реальні здобутки реформи.

Не в останню чергу труднощі у здійсненні українізаційного курсу зумовлювалися "натискними методами" у його впровадженні, формалізмом у перевірках знань української мови, занадто суворими, аж до звільнення з роботи у триденний строк, заходами щодо тих, хто не витримав екзамену. Короткострокові (як правило, 3-4- місячні) курси не могли дати ґрунтовних знань мови, не кажучи вже про оволодіння основами національної культури. Упередженість відносно українізації викликало форсування її темпів в районах, де проживала значна кількість російськомовного населення.

Негативні настрої щодо українізації активно підтримувалися тією частиною партійного і радянського апарату, яка не хотіла всерйоз оволодівати українською мовою. Усталення нового

мовного режиму в партії взагалі помітно відставало від процесів українізації в суспільстві в цілому. Нелегко йшло воно і у профспілковому апараті.

В таких умовах в суспільстві посилювалися антиукраїнізаторські настрої. У Києві службовці відверто глузували з робітників, що зверталися до них українською мовою, говорячи, що не розуміють "китайського язика". Викладач фізики на Дніпрельстані Баренівський висловлювався гранично відверто: "Надзвичайна дурниця, що вимагають будівництва якоїсь національної культури, адже по суті Україна зараз не що інше, як частина Росії. Ніколи вона не буде самостійною, завжди житиме за вказівкою матінки-Росії"⁷.

Для того, щоб відчуті реальні плоди українізації, потрібна була тривала і копітка робота в напрямі пропаганди національних цінностей, прищеплення масовій свідомості нових мовно-культурних орієнтацій. Але правляча партія, зміцнившись і розправившись впродовж 20-х рр. з своїми політичними опонентами, уже не потребувала "національного" камуфляжу. Щоб одним ударом розрубати "гордіїв вузол" складних проблем, вона не лише відверто взяла курс на посилення русифікації, але й жорстоко розправилася з десятками тисяч людей, які повірили демагогії апаратників і щиро прагнули "українізувати" Україну. Прагнення українського народу до національного відродження, виявлене в ході українізації, було придушене вакханалією репресій, масовими депортаціями, насадженням у суспільстві атмосфери страху й пристосуванства.

Згортання національної реформи внаслідок тиску тоталітарної системи призвело до величезних політичних, духовних, моральних втрат. Не кажучи вже про пряму шкоду генофонду української нації, завданому репресіями щодо найталановитіших її представників, украї негативними стали зрушення у суспільній свідомості, що виразилося у втраті інтересу до національних цінностей. Почала культивуватися "другосортність" національного, його тлумачення як всього лиш "форми", в якій втілюється соціалістичний зміст. Це не могло не позначитися на ставленні суспільства до національних традицій, фольклору, обернулося різким зниженням рівня духовності.

Як слушно зауважив І. Дзюба, "роками й десятиліттями роздмухуваний антиукраїнський психоз не тільки поглибив наслідки загального "великого терору", а й призвів до трагічно викривленого, вбого звуженого бачення всієї української історії та культури"⁸.

Історія України трактувалася як периферійний додаток до російської; з неї було вилучено ті суспільні моделі й цінності, які могли збагатити світовий досвід демократичної самоорганізації людей (історія братств XVI–XVII ст., Запорозької Січі, гетьманщини тощо).

Як і всяка припинена згори реформа, українізація повинна була змінитися деукраїнізацією у найгіршому її варіанті. Від декларування своєї прихильності до національних цінностей правляча партія перейшла до відвертого русифікаторства. Але оскільки формально політика українізації так і не була ніким дезавуєвана, до українізаторської риторики правляча партія зверталася й пізніше.

У перші роки після приєднання Західної України й Буковини влада намагалася грати на антипольських і антирумунських настроях значної частини місцевих українців і тому створювала для цих областей новий варіант "українізації". Вона санкціонувала видання ряду українських газет, відкриття українських шкіл та інших учбових закладів; Львівський університет ім. Яна Казимира дістав ім'я Івана Франка. На ґрунті структур колишнього Наукового товариства імені Шевченка було утворено Львівську філію Академії Наук УРСР. Українською мовою з початку 1940 р. почав працювати оперний театр у Львові; його було перейменовано у Театр опери і балету ім. Івана Франка.

Особливість західноукраїнського варіанту "українізації" полягала у тому, що місцева інтелігенція від її здійснення старанно усувалася. Величезна кількість "емісарів" із східних областей України заповнила керівні вакансії у сфері освіти, культури, інформації. Оскільки ж кадровий потенціал УРСР був дуже послаблений репресіями, західним областям дісталися далеко не кращі керівні кадри. Це посилювало настрої неприязні до радянської влади і звело майже нанівець позитивні результати позірної "українізації". Довершили справу репресії властей проти колишніх державних урядовців, військових осадників, лідерів громадських організацій. Протягом 1939-1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств було вивезено майже 550 тис. чол.⁹

Опір заходам радянської влади, що його чинила Організація українських націоналістів, зроблена нею на початку другої світової війни спроба відновлення української держави під егідою окупантів, великий розмах повстанського руху, організаційним центром якого виступала Українська повстанська армія – всім

цим було зумовлене насторожене ставлення влади до українських національних почуттів. Проте повністю ігнорувати їх у нових умовах, створених війною, вона не могла. Кампанія "розширення прав" республік у галузі оборони і зовнішніх зносин, здійснена у 1944 р., була значною мірою позірною і розрахованою на пропагандистський ефект. І все ж її результатом було створення Наркомату закордонних справ України і активна участь республіки у створенні Організації Об'єднаних Націй. Але паралельно з цим тривали процеси, які свідчили про кричущі зловживання у радянській національній політиці: масові депортації, насильницька "радянська" Закарпаття, безпрецедентне цькування О. Довженка та інших представників української інтелігенції тощо.

Друга половина 40-х років позначена дальшим нагнітанням шовіністичного русифікаторського курсу Москви, новою хвилею ідеологічних атак на українську інтелігенцію. П'ять ідеологічних постанов ЦК КП(б)У, прийнятих в інтервалі від серпня до жовтня 1946 р., стали прологом до нових репресій проти діячів науки і культури. У бучну пропагандистську кампанію перетворилося святкування 300-річчя Переяславської угоди, яке відкрило новий етап у фальшуванні історії росіян і українців. Страхітливих масштабів набув державний антисемітизм.

Після смерті Сталіна гостра боротьба за його спадщину у московській правлячій верхівці призвела до певних корективів у національній політиці. З подачі Берія на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова прозвучали звинувачення у русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні. Після увільнення Мельникова вперше з початку 20-х років першим секретарем ЦК Компартії України став українець – О. Кириченко. На середину 50-х років українці становили 72% в ЦК КП(б)У і серед секретарів обкомів партії. Знов заговорили про "українізацію" партійного і державного апарату, сфери культури. Певні зрушення намітилися щодо розширення прав республік: протягом 1953-1956 рр. із союзного та союзно-республіканського підпорядкування в підпорядкування Української РСР було передано близько 10 тисяч підприємств і установ.

XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого прозвучала доповідь М.Хрущова з гострою критикою сталінських методів керівництва країною, відкрив смугу лібералізації суспільного життя, в яку органічно вписалися і заходи по відновленню престижу національних цінностей. Серед нових періодичних

видань, що побачили світ в Україні, були журнали "Прапор", "Радянське літературознавство", "Український історичний журнал"; відродився "Всесвіт". Розпочалося видання першої "Української Радянської енциклопедії". Але хрущовська "відлига" виявилася короткою. З кінця 1962 р. почалися нові ідеологічні атаки, які спрямовувалися тепер переважно проти творчої молоді – майбутніх "шестидесятників". Будь-який пошук нових, неординарних шляхів у мистецтві, якщо він до того ж мав національне забарвлення, підводився під формулу "формалізму" або націоналізму. Одночасно здійснювалася форсована атеїстична кампанія, внаслідок якої до 1964 р. половина церковних громад України лишилася без храмів; перестали діяти дві третини монастирів.

Знаряддям форсованої русифікації стала і освітня реформа, здійснювана в Радянському Союзі, починаючи з кінця 1958 року. У зрусифікованому суспільстві надання батькам права самим вибирати, якою мовою мають вчитися їхні діти, призвело до того, що в містах УРСР, за винятком західних областей, майже всі школи стали російськомовними. Українська мова в таких школах фактично було зведена до рівня факультативної.

Русифікація України особливо яскраво виявилася у 70-х рр., в часи проведення партійним керівництвом "великої чистки" в ідеологічній сфері. Кількість книжок, які видавалися наприкінці 1970 р. українською мовою, знизилася до рівня середини 20-х років. За даними ЮНЕСКО, Україна займала передостаннє місце серед десяти найбільших слов'янських націй щодо кількості назв книжок рідною мовою, що припадали на мільйон жителів (цей показник для України становив 88,9 назв проти 289,4 у поляків, 533,3 у чехів, 701,3 у словаків)¹⁰.

На початок "перебудовного" періоду в Україні російською мовою здійснювалося навчання майже половини учнів. З 200 художніх кінофільмів, створених кіностудіями України протягом 1976-1986 рр., 126 були продубльовані українською мовою. Але фільмокопії українською мовою становили лише 13% їхньої загальної кількості. Серед книг та брошур, виданих протягом XI п'ятирічки, 72,5% становила російськомовна продукція. Питома вага науково-технічної літератури українською мовою становила лише 12,8%. Щоправда, більшість газет (1291 з 1789) видавалися українською мовою, але серед журналів і видань журнального типу пропорція була вже іншою (українською мовою видавався 51 журнал із 107 і 49 видань журнального типу із 95)¹¹.

Внаслідок здійснення такої політики в українському соціумі зростала частка тих, хто зрікався власних духовних цінностей. Якщо у 1959 р. мову своєї національності вважали рідною 93,5% українців, то у 1989 р. – 87,7%. Лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки вільно володів українською мовою¹².

Скорочення функцій національних мов, насамперед української, покликано до життя тенденцію, яку спеціалісти називають піджинізацією. Йдеться про те, що на хиткому, значному мірою ослабленому фундаменті власної культури відбувалося таке саме поверхове, фрагментарне засвоєння орфоепії, граматики та лексики російської мови. Це призводило до неповного засвоєння та змішування обох мов; "суржик", яким користувалася у побуті значна частина населення, був надто далекий від літературної мови¹³.

Опір зросійщенню був в Україні слабким. Лише поодинокі представники української інтелігенції наважувалися на акти протесту. Найпомітнішим серед них була праця І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надіслана автором ще в кінці 60-х рр. на адресу керівництва республіки. Предметний аналіз цілеспрямованої русифікаторської політики центру коштував автору півторарічного тюремного ув'язнення. Що ж до самої праці, то завдяки кількаріковим виданням за кордоном вона була відома в Україні і підживлювала дисидентський рух.

У 1987 р. на захист дискримінованої української мови твердо підняв свій голос Олесь Гончар. У листі на ім'я тодішнього Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова він з болем писав про те, що "мова українського народу виганяється із шкіл послідовно, їй немає більше місця в установах, у дитячих садках, у середніх та вищих навчальних закладах, де ще після війни викладання велось в основному по-українськи. Вочевидь користуватися мовою народу вважається "непрестижним", навпаки, всіляко її ігнорувати, витіснити її з життя вважається серед відповідальних мало не модою, мало не ознакою "інтернаціоналізму".

Олесь Гончар вимагав від верхівки компартії реальних кроків, спрямованих на конституційний захист української мови, насамперед від чиновницького свавілля. Однак навіть ситуація з українською мовою в школі після цього листа мало змінилася. У ЦК Компартії України розгляд листа звівся до вказівок секретарям ЦК більш оперативно працювати з представниками творчої

інтелігенції "по роз'ясненню смислу і змісту мовної політики в республіці"¹⁴.

Лише в кінці 80-х рр., коли обстановка гласності зробила можливим оформлення інтелектуальної опозиції режимові, протести проти політики русифікації набувають організованого характеру. Уособленням опозиційності став Народний рух України, який під лозунгами економічного, політичного, ідеологічного плюралізму обстоював національні пріоритети. Долею рідної мови опікувалося утворене у лютому 1989 р. Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Як серйозну моральну перемогу опозиції слід розглядати прийняття Верховною Радою Української РСР у жовтні 1989 р. Закону про мови, яким українська мова оголошувалася державною. Відродженню національних духовних цінностей сприяла легалізація Української католицької церкви, відзначення річниці "Акту злуки" УНР та ЗУНР (1919 р.), святкування 500-річчя запорозького козацтва тощо.

Акт проголошення незалежності України створив докорінно нові умови для розширення сфери застосування української мови, зняв штучні перепони на шляху дерусифікації. Проте повернення до національних пріоритетів з боку держави не було підкріплене чітко продуманою, конкретною програмою відновлення престижу української мови. На досвід українізації 20-30-х років посилалися досить часто, але її найбільш вагомими здобутками так і не були взяті на озброєння. Не було, зокрема, створено державної системи мовного вдосконалення і перепідготовки керівних кадрів, не було звернуто належної уваги на підготовку підручників, посібників, словників тощо. Зате знайшлися сили, які надали кампанії навколо мовної проблеми виразного антиросійського спрямування, причому провина за зросійщення України автоматично перекладалася з властей на всіх тих, хто не поспішав міняти свої мовні пріоритети. Звинувачення у "манкуртстві", "яничарстві", які стосувалися всієї російськомовної частини соціуму, створили в суспільстві, особливо у південному і східному регіонах, стійке упередження проти нових варіантів "українізації".

На 13-му році незалежності в Україні триває гостре мовне протистояння (хоч аналітики і констатують, що питома вага мовних проблем на фоні загострення соціальних проблем зменшилася). Одні вважають Україну чи не єдиним прикладом держави, в якій знехтувані права української більшості, інші гостро засуджують порушення прав російськомовних громадян. Триває далеко не в усьому коректна дискусія навколо доцільності надання російській

мові статусу офіційної, хоч саме поняття "офіційна мова" чітко не визначене. Гостро дискусійним є і питання про те, яким цінностям має віддаватися пріоритет: правам людини чи правам нації.

У цих умовах суспільство не може індиферентно ставитися до уроків, що випливають із досвіду українізації 20-30-х років. Воно має рахуватися з тим, що у свій час зупинилося на півшляху, і цю непройдену частину відстані все-таки доведеться пройти. Але пройти таким чином, щоб звести до мінімуму неминучі складності, по можливості уникати минулих помилок.

Один з найважливіших уроків, які випливають із досвіду українізації 20–30-х років, вимагає зваженості і тверезого підходу до реалій національного буття. Однаково згубні і романтичні уповання на можливість швидкої зміни мовних орієнтацій населення, і розрахунки на те, що проблема вирішиться сама собою. Від владних структур вимагається твердість і рішучість у проведенні реформи, створення навколо неї обстановки толерантності і взаєморозуміння. Від структур громадянського суспільства – контроль за недопущенням натискних методів, наполеглива робота по роз'ясненню населенню практичної необхідності впровадження державної мови в усі сфери суспільного життя.

Досвід 20–30-х років показав, наскільки небезпечним може бути розрив між словом і ділом, коли декларування національних пріоритетів сполучалося з викорінюванням "буржуазного націоналізму". Практика "подвійних стандартів" згубно позначилася на моральному стані суспільства, зробила фальш нормою суспільного життя. Зневірене і деморалізоване суспільство не тільки спокійно відреагувало на згорання політики українізації, але й допомагало владі розправлятися з поборниками національних цінностей.

Сьогодні в Україні – інший моральний клімат, але ґрунт для протистояння на мовному ґрунті лишається. Владні структури повинні рахуватися з розколотістю суспільної свідомості, із полікультурністю суспільства. Сполучення твердості і послідовності у подоланні об'єктивних наслідків русифікації з толерантністю щодо тих, хто не володіє досконало державною мовою і не користується нею у побуті – єдиний шлях до розв'язання мовних проблем демократичним шляхом. Зрозуміло, що іншими, значно більш жорсткими, мають бути вимоги до урядовців, державних службовців різних рівнів, для яких вільне володіння українською мовою має бути обов'язковим.

Осмилення уроків національної реформи 20–30-х рр. полегшує пошук відповідей на цілий ряд питань, актуальних і сьогодні: про співвідношення демократії і національної свободи, про механізми пробудження національної самосвідомості, про недопустимість силового втручання у процеси національного розвитку. Воно ж здатне дати ключ до розмежування завдань українізації і дерусифікації. Нового видання українізації сучасна Україна не потребує. А робота в напрямі дерусифікації повинна тривати.

-
- ¹ Національне питання на Україні та опозиція // Більшовик України. – 1927. – № 10. – С. 4.
- ² Пятый Всемирный Конгресс Коммунистического Интернационала 17 июня – 8 июля 1924 г.: Стеног. отчет. – Ч.П (Приложение). – М.-Л., 1925. – С.124, 127.
- ³ *Стриха М.* Українська мова // Сучасність. – 1997. – 3 12. – С.111.
- ⁴ *Liber G.* Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR 1923–1934. – Cambridge, 1992. – Appendix 14.
- ⁵ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – 2-е вид. – К., 2000. – С.171.
- ⁶ *Куліш М.* Твори в двох томах. – Т.2. – К., 1990. – С.141.
- ⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4171. –Арк.33-34.
- ⁸ *Дзюба І.* Культурна спадщина і культурне майбуття // Наука і культура. Україна. Щорічник. – Вип. 24. – К., 1990. – С. 94.
- ⁹ *Грицак Я.* Вказ. праця. – С.214.
- ¹⁰ Там само. – С.291.
- ¹¹ Див.: *Литвин В.М.* Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К., 1997. – С.114-115.
- ¹² Історія України. – Львів, 1996. – С.363.
- ¹³ Докладніше див.: *Чередниченко О.І.* Взаємодія мов, двомовність і мовленнєва культура // Слово і час. – 1997. – №10. – С.84.
- ¹⁴ “Мово, живи” (Лист Олеса Гончара до Михайла Горбачова) // Дніпро. – 1998. – №3-4. – С.97-100.